

درباره:

انتشار اسکناس در ایران

از: دکتر علی شرفی

قرانی به گردش درآورد که عملاً اسکناس در لباس مبدل محسوب می‌شد. یکسال بعد در بهار سال ۱۲۶۸ هجری شمسی "بارون جولیس دو روبرت" که متولد آلمان ولی بزرگ شده انگلستان بود، امتیاز تاسیس بانک شاهی ایران را همراه با انحصار چاپ اسکناس به ازای مبلغ ۴۰۰۰۰ پوند استرلینگ معادل ۱۳۰۰۰۰ تومان

از ناصرالدین شاه به عنوان قرض با شش درصد بهره و الغاء کلیه حقوق خود ناشی از امتیاز سال ۱۲۵۲ هجری شمسی بدست آورد و بیدرنگ نسبت به خرید دارایی‌های "بانک شرقی جدید" به مبلغ ۲۰۰۰۰ پوند و جمع‌آوری چک‌های نقدی رایج آن بانک اقدام کرد. (جونز، صفحه ۳۵)

اولین سری از حواله‌های صندوق صادره توسط بانک شاهی ایران توسط موسسه برادبری، ویلکینسون (Bradbury, Wilkinson Co.) در سال ۱۲۷۰ هجری شمسی چاپ شد که شبیه اسکناس امروزی بود. روی قطعات یک تا پنج تومانی امضای رییس بانک منقش بود ولی قطعات ۱۰ تومانی و بیشتر زمان صدور، امضا و تحویل مشتری می‌شد (ابتهجاق صفحه ۱۹). هر قطعه اسکناس توسط بازررس دولت با مهر بیضی شکلی که منقش به عبارت "ملاحظه و ثبت دفتر دولتی گردید، امضاء مامور محترم دولت علیه ایران" مهر می‌شد. حد مجاز امتیاز اولیه به ۸۰۰۰۰۰ پوند محدود بود که معادل ۲/۸ میلیون تومان می‌شد. انتشار حواله بانکی بیشتر موکول به دریافت اجازه مجدد از دولت بود که کراراً تکرار شد تا اینکه جمع اسکناس‌های در گردش در سال ۱۳۰۶ قبل از باز خرید امتیاز توسط بانک ملی ایران به ۱۷/۸ میلیون تومان رسید.

اشاره:

این نوشتار ترجمه مقاله‌ایست به قلم دکتر علی شرفی اقتصاددان و پژوهشگر دایره المعارف ایرانیکا زیر سر فصل ESK که به روال جاری، در تدوین دایره المعارف‌ها به گونه‌ای کوتاه تهیه و ارایه شده است. **تحریریه**

اسکناس (اسکناس، پول کاغذی): کلمه

اسکناس به احتمال قوی اوایل سده نوزدهم میلادی و در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار وارد ایران شده است (جلد اول مصاحب صفحه ۱۴۱) و ماخوذ از کلمه روسی "آسی گونوس" (assignanos) که مشتقی از کلمه فرانسوی پول کاغذی "آسی نا" (assignat) است که در زمان انقلاب کبیر فرانسه چاپ شد و ارزش آن نیز در رابطه با دارایی‌های ملی تعیین شده بود. در متن فارسی امتیاز روبرت (Reuter) کلمه اسکناس با استفاده از معادل فارسی بلیط (در فرانسه بیه، "بلیط و اسکناس") ترجمه شده بود که معادل لغت تیکت در زبان انگلیسی می‌باشد. ولی لفظ اسکناس قبلاً در قاموس فارسی وارد شده بود و کلمه بلیط نتوانست جانشین مناسبی برای آن باشد. از طرفی در برخی نقاط کشور چون یزد و شیراز اصطلاح نوت (معادل انگلیسی نت) نیز رواج داشت (افشار صفحه ۱۷۱)

مدتها پیش از سده نوزدهم در ایران گونه‌هایی از پول کاغذی مرسوم بوده است که سابقه آن به دوره ایلخانیان cav (g.v) می‌رسد. در اواسط سده نوزدهم نوعی گواهی بدهی شخصی موسوم به بیجک به صورت گسترده‌ای بین تجار رایج شد (جهانشاهی صفحه ۲۱) که در عمل نقش حواله بانکی را ایفا می‌کرد: بیجک در واقع ابزاری

پولی بود که برای مبلغی معین و عندالمطالبه امضاء و گواهی می‌شد و توسط بنگاه‌های داد و ستد معتبر مانند توماجیان، جهانیان، اتحادیه و بعضی دیگر صادر می‌شد. این بیجک‌ها مدت‌ها بعد از پیدایش اسکناس نیز رایج و در گردش بود.

همزمان با این رویدادها، تجار با اسکناس‌های روسی و عثمانی در شمال و رومیه هندی در جنوب آشنا شدند (اعظمی صفحه ۲۵۹، جهانشاهی صفحه ۳۴) ولی سابقه تاریخی اسکناس به صورت متعارف در رابطه با بانک صادر کننده حواله به سه دوره متمایز تقسیم می‌شود. بانک شاهی ۱۳۱۰-۱۲۶۹، بانک ملی ایران ۱۳۳۹-۱۳۱۰ و بانک مرکزی ایران ۱۳۳۹ تا کنون.

بانک‌شاهی یا بانک شاهنشاهی ایران: در

سال ۱۲۶۷ هجری شمسی یک بانک انگلیسی به نام "بانک شرقی جدید" (New Oriental Bank) در تهران، تبریز، مشهد، اصفهان، شیراز و رشت اقدام به گشایش شعبه کرد و فعالیت خود را بدون مجوز قبلی با باز کردن حساب‌های جاری و پس انداز آغاز کرد. بدین ترتیب برای اولین بار ایرانی‌ها با بانکداری نوین آشنا شدند. اگر چه این بانک مجاز به صدور اسکناس نبود ولی توانست به جای آن حواله‌های صندوق پنج

اولین اسکناس‌های صادره توسط بانک شاه‌ی به کندی صورت می‌گرفت به طوری که در دهه اول فقط دو هزار برگ اسکناس با ارزش ۲۲۰۰۰ پوند به گردش درآمد (جونز صفحه ۱۴۴) علت کندی اولیه گردش

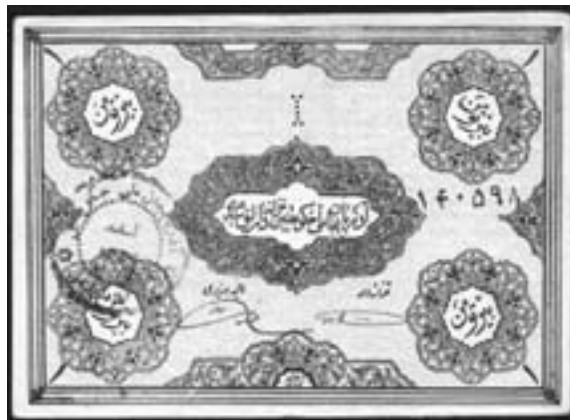
اسکناس عکس‌العمل و مقاومت بنگاه‌های بزرگ داد و ستد بود که متفقاً قصد داشتند ارزش اعتباری بانک را زیر سوال ببرند. با چنین انگیزه‌های معمولاً مبالغ هنگفتی از شعب بزرگ برداشت می‌کردند و سپس از شعب کوچک‌تر تقاضای تبدیل یکجای آن را به طلا و نقره می‌کردند تا نشان دهند بانک قادر به انجام تعهدات خود نیست به احتمال موجب فروپاشی بانک شوند (کمیسیون ملی صفحه ۱۹۶۶)، به

همین دلیل محل صدور اسکناس‌ها را با مهری به دو زبان فارسی و انگلیسی مشخص می‌کردند. بدین معنی که مثلاً اسکناسی که در شیراز صادر شده است فقط در شیراز قابل بازپرداخت می‌باشد. مهر دیگری تاریخ صدور اسکناس را مشخص می‌کرد. از آنجایی که سری‌های اولیه اسکناس‌ها علامت مشخصه‌ای نداشتند در سال ۱۲۹۲ هجری شمسی در مشهد مردی به نام میرزا آقاخان اسکناسی به طوری ماهرانه اسکناسی دو تومانی جعل کرد ولی به اشتباه به جای قید علامت "قابل پرداخت در مشهد فقط" از عبارت "قابل پرداخت فقط در مشهد" استفاده شده بود که همین اشتباه باعث پیگیری و دستگیری وی شد.

در آغاز جنگ جهانی اول دارندگان اسکناس‌ها تقاضای تبدیل آنها را به قران نفره کردند البته بانک این آمادگی را نداشت به همین دلیل و به منظور جلوگیری از ایجاد بحران دولت دستور داد دارندگان اسکناس‌ها اجباراً آنها را به مدت ۶۰ روز به طور الزامی نزد خود نگاه دارند و بدین ترتیب مفهوم اولیه "پول قانونی" به وجود آمد.

سری دوم اسکناس‌ها در سال ۱۳۰۴ با علامت مشخصه شیر و خورشید با شمشیر

روی قطعات ۱، ۲، ۵، ۱۰، ۲۰، ۵۰ و ۱۰۰ تومانی توسط واترلو و پسر با مسوولیت محدود و بقیه توسط موسسه برادبری و ویلکینسون چاپ شد. **بانک ملی ایران.** اندیشه تاسیس بانک ملی

بزرگتر شد و قطعه ۱۰۰۰ ریالی نیز پدیدار شد. هر دوسری اسکناس‌های بانک ملی توسط "شرکت اسکناس آمریکایی" (American Bank Notes Co.) به میزان ۸۹۵ میلیون ریال چاپ و انتشار یافت (آرشیو شماره ۱۱۲۵- شرکت اسکناس‌های آمریکایی: همچنین رجوع شود به آدین فر ۱۳۷۱ صفحات ۱۵-۱۱۴).

در سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۷ هجری شمسی دو سری جدید دیگر اسکناس به چاپ رسید که روی آن تصویر بدون کلاه رضا شاه و امضاء مدیر کل بانک غلامرضا امیر خسروی و بازرس دولت عبدالحسین هژبر مشخص بود. آنچه که در مورد این دو سری

اسکناس جالب بود اینکه برای اولین و آخرین بار معادل طلایی هر اسکناس روی اسکناس‌های ۱۰۰ و ۵۰۰ و ۱۰۰۰ ریالی قید شده بود. اسکناس ۱۰۰ ریالی معادل یک سکه پهلوی طلا بود.

اسکناس ۱۰۰۰۰ ریالی نیز چاپ شد که به دلیل بالا بودن مبلغ آن به گردش درنیامد. در شهریور ۱۳۲۰ که رضا شاه استعفا کرد، جمعاً معادل مبلغ دو میلیارد ریال اسکناس در گردش بود که با توجه به اشغال کشور توسط متفقین و تورم ناشی از جنگ، این رقم در اواسط سال ۱۳۲۲ به ۲۵۰۰ میلیون ریال و در اواخر همان سال به رقم ۴۵۰۰ میلیون ریال رسید (روزنامه اطلاعات شماره ۵۴۸۹ مورخ ۲۲ خرداد ۱۳۲۳).

اولین سری اسکناس با تصویر محمدرضا شاه و امضای ابوالحسن ابتهجاج مدیر کل بانک مرکزی و محمد علی بامداد بازرس دولت در دو نوبت ۵، ۱۰، ۲۰ و ۱۰۰ ریالی در سال ۱۳۲۳؛ و ۵۰، ۱۰۰، ۵۰۰ و ۱۰۰۰ ریالی در سال ۱۳۲۵ به چاپ رسید.

در همین هنگام در سال ۱۳۲۴ فرقه جدایی طلب و جمهوری خواه آذربایجان (رجوع شود به آذربایجان ۵) بانکی تاسیس و با تعجیل و استفاده از کاغذ معمولی و بدون

در ایران به زمان اولین دوره مجلس در سال ۱۲۸۷ هجری شمسی باز می‌گردد. البته ایجاد چنین بانکی به مدت ۲۰ سال به طول انجامید. در سال ۱۳۱۰ بانک ملی تازه تاسیس شده انحصار صدور اسکناس را پس از انجام مذاکرات و پرداخت ۲۰۰۰۰۰ پوند به بانک شاهی در اختیار گرفت (جهانشاهی صفحه ۹۴).

اولین سری از اسکناس‌های بانک ملی در اردیبهشت ۱۳۱۲ هجری شمسی با تصویری از رضا شاه با لباس نظامی و امضاء دکتر لیندن بلوت مدیر کل بانک در قطعات ۵، ۱۰، ۲۰، ۵۰ ریالی صادر شد. براساس قانون اصلاح واحد پول ایران مورخ ۱۳۱۱ هجری شمسی ریال معادل یکصد دینار واحد رسمی پول ایران شد. واحدهای قدیمی چون قران و تومان منسوخ گردید که البته لفظ تومان به صورت عامیانه تا امروز ادامه دارد.

سه سال بعد دومین سری از اسکناس‌های بانک ملی با امضاء حسین علاء، هرشیه هرتس و عبدالحسین هژبر اعضای هیات مدیره بانک که بعد از باز نشسته شدن دکتر بلوت شکل گرفته بود، چاپ شد. روی اسکناس‌های جدید تصویر رضا شاه کمی

علامت مخصوص قطعات جدید اسکناس‌های ۵ قرانی، ۱ تومانی، ۲ تومانی، ۵ و ۱۰ تومانی به زبان ترکی آذری به چاپ رسید. پشت این اسکناس‌ها فقط ذکر شده بود که این اسکناس‌ها پول قانونی مورد ضمانت دولت آذربایجان است و جاعلین تحت پیگرد فرماندار نظامی قرار خواهند گرفت. سقوط این جمهوری در آذر ۱۳۲۵ این اسکناس‌ها را از اعتبار ساقط کرد.

در سال‌های بعد از جنگ بانک ملی به عنوان یک نهاد مالی ملی توسعه یافت و به تدریج بعضی از وظایف بانک مرکزی را نیز عهده دار شد. پول کاغذی، نقش روی آن و حجم مورد نظر منزلت مصلحت ملی را به خود گرفتند و کارایی پول در اقتصاد به تدریج افزایش یافت. اسکناس با سرعت با جوامع شهری و با سرعت کمتری با جوامع روستایی عجین شد. چک به عنوان وسیله داد و ستد نقش کم اهمیت‌تری داشت.

حساسیت‌های مربوط به پشتوانه اسکناس در مقطعی موجب بروز کمبود اسکناس شد که بانک ملی با چاپ دو نوبت چک تضمین شده در سال ۱۳۳۱ و مجدداً در سال ۱۳۳۳ به رفع مشکل مبادرت ورزید. چک‌های تضمین شده در قطعات بزرگ ۱۰۰۰ و ۵۰۰۰ ریالی و با امضای علی اصغر ناصر و ابراهیم کاشانی مدیران بانک صادر شد. کیفیت کاغذ و علامت مشخصه این چک‌های تضمینی در حد غیر قابل تقلید نبود و در مواردی جعل می‌شد. به دلیل اینکه چک تضمینی اسکناس محسوب نمی‌شد با متخلفین امکان برخورد براساس قانون جعل اسکناس ممکن نبود. (آونیا ۳۰ صفحه ۱۴۰)

بانک مرکزی ایران: تعداد روز افزون بانک‌های خصوصی در ایران به تدریج تداوم فعالیت‌های هم زمان بانک ملی به عنوان یک بانک تجارتي و بانک مرکزی را با مشکل مواجه ساخت. روز هفتم خرداد ۱۳۳۹ بانک مرکزی ایران با اختیارات کامل در زمینه سیاست‌های پولی تاسیس شد و بانک ملی نیز همچنان به فعالیت بانکی خود ادامه

داد. اولین سری اسکناس‌های بانک مرکزی در قطعات ۱۰ و ۲۰ ریالی با امضای وزیر دارایی (عبدالباقی شعاعی) و اولین رییس کل بانک (ابراهیم کاشانی) در سال ۱۳۴۰ به چاپ رسید. با رشد و پیشرفت روش‌های متداول بانک مرکزی اهمیت اسکناس به عنوان پول به درجه دوم رانده شد و صدور اسکناس تابعی از حجم کل پول در گردش که خود تحت کنترل مکانیزم‌های سیاست‌های پولی قرار داشت گردید. اسکناس‌های بانک مرکزی غالباً توسط

**در سال ۱۲۹۲ هجری شمسی
در مشهد مردی به نام میرزا
آقاخان اسکناسی به طور
ماهرانه‌ای حواله دو تومانی را
جعل نمود ولی به اشتباه به جای
قید علامت "قابل پرداخت
در مشهد فقط" از عبارت
"قابل پرداخت فقط در مشهد"
استفاده شده بود و
همین اشتباه باعث
پیگیری و دستگیری
خاطی شد.**

موسسه "توماس دولارو" در انگلستان چاپ می‌شد. علامت مشخصه این اسکناس‌ها معمولاً تاج، شیر و خورشید و یا تصویر شاه بود. در سال ۱۳۴۴ یک سری اسکناس ۵۰۰۰ ریالی با امضای جمشید آموزگار وزیر دارایی و مهدی سمیعی رییس بانک مرکزی در پاکستان در چهار چوب موافقنامه سازمان عمران منطقه‌ای به چاپ رسید ولی چون رنگ قرمز آن با آب شسته می‌شد، ناچاراً سریعاً جمع آوری شد. اسکناس‌های ۲۰۰ ریالی که با امضای هوشنگ انصاری وزیر دارایی و محمد یگانه رییس کل بانک چاپ شد، به دلیل درج ستاره شش گوش در پشت اسکناس که عده‌ای آن‌را به عنوان ستاره

داوود تلقی و محکوم نمودند، جمع‌آوری شد و از ستاره ۱۲ گوشه استفاده شد. آخرین سری اسکناس‌های چاپ شده در رژیم سابق دارای امضای مدیر کل بانک یوسف خوش کیش، وزیر اقتصاد و دارایی محمد بیگانه بود. بالاترین حجم اسکناس در گردش در رژیم سابق به ۹۱۲ میلیارد ریال رسید (آدین فر-رهاورد ۴۲ صفحه ۱۳۹).

دوران بعد از انقلاب در سال ۱۳۵۸ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به چاپ اولین سری اسکناس جدید مبادرت ورزید.

روی این اسکناس‌ها از طرحی برای پوشاندن تصویر شاه استفاده شده بود و به عنوان علامت مشخصه ابتدا از علامت شیرخورشید و پس از اعتراض رژیم انقلابی از ۱۲ ستاره به عنوان علامت موقت جمهوری اسلامی استفاده شد (آدین فر ب ۱۹۹۲ صفحه ۱۳۸-۲۹). سری بعدی اسکناس‌های بانک مرکزی با امضای علی اردلان وزیر اقتصاد و دارایی و محمد علی مولوی رییس کل بانک چاپ و منتشر گردید. طرح این سری مشابه طرح اسکناس قبلی بود با این تفاوت که به جای تصویر شاه از نمای مرقد حضرت امام رضا استفاده شده و علامت مشخصه همچنان ۱۲ ستاره بود. اواسط سال ۱۳۵۹ همان علامت موقت در طرح اسکناس‌ها به کار گرفته شد (خرمبخش صفحه ۱۲۰).

در سال ۱۳۶۰ اولین سری اسکناس‌ها با علامت رسمی جمهوری اسلامی ایران به عنوان علامت مشخصه منتشر شد. این علامت در سال ۱۳۶۷ با تصویری از محمد حسین فهمیده شهید جوانی از جنگ عراق با ایران جایگزین گردید. در سال ۱۳۷۲ برای اولین بار تمثال آیت‌... خمینی روی اسکناس‌های ۱۰۰۰۰ ریالی ظاهر شد. این تصویر نقش علامت مشخصه را نیز دارا بود. این اسکناس‌ها دارای امضای محمد خان وزیر اقتصاد و دارایی و محمد حسین عادل رییس کل بانک مرکزی بود.

منبع: دایره المعارف ایرانیکا

